

Az elégikustól a groteszkig (egy helyzetudat revíziója)

Túlságosan kézenfekvőnek tűnhetik, de a későbbiekhez szükséges az a meghatározás, hogy az irodalom — többek között — egy (nyelvi, etnikai, kulturális) közösség művészi nyelven tárgyasított helyzetudata. Ebből következően a közösség tagjai számára minden irodalmi mű a helyzetet, helyzetudatot modelláló jelrendszerként is működik, sőt a befogadásban talán éppen a mű eme jelmivolta az, ami elsődleges. Ez minden nemzeti irodalomban így van: a művek közös anyanyelvén kívül pontosan a helyzet — a sajátos társadalmi-történelmi meghatározottság — az, amiben leginkább fellelhető az egyedi jelleg. S noha feltehetőleg minden olvasóban él amúgy is a közösségi hovatartozás valamelyes tudata, ezt kristályosítja és szilárdítja meg egyre inkább (egyres humán tudományok mellett) az irodalom, amíg egyáltalán szükségesnek látszik. Teljesen kialakult, érett nemzetek esetében ugyanis ez a szerepe jóllehet nem szűnik meg, de legalábbis háttérbe szorul, és helyet enged a műalkotás mint önmagára utaló művészi objektum hangsúlyozottabb érvényesülésének. Mindenesetre fogadjuk most el kiindulópontként, hogy általában az irodalom, az irodalmi mű önmagán kívülre, egy közösség helyzetére vonatkoztatható jelrendszerként (is) funkcionál.

Nos, adva van egy olyan közösség, amelyben az egyén helyzetudata nemcsak hogy fejlett, de közvetlenül és állandóan áthatja mindennapjait — a munka, a kommunikáció, a köz- és magánélet összes területén. Itt az ember nem csupán időnként, meditál és ünnepélyes perceiben csodálkozik rá arra, tudatosítja azt, ami közösségével egygyé forrasztja, hanem idegeiben, gesztusaiban, homloka ráncáiban is viseli, cipeli helyzetudatát. Nevezük ezt most permanens helyzetudatnak. E nagyképu megnevezés ugyebár így nem mond semmit: az általa kifejezett szocioléktani jelenség széles körű felmérésekkel igazolandó, bizonyításra szorul. Sejtésem szerint leginkább az kétséges, hogy az értelmiségen kívüli rétegek szintjén lehet-e beszélni róla. De a tapasztalat a következő tünetekkel szolgál: az ember lazításra hangolt baráti körben, magánélete legbensőségesebb pillanataiban sem tudja elhessegetni makacsul kísértő helyzetudatát; borát megkészeríti, álmát elűzi, ölelését megfagyasztja a gond, amely elsősorban nem is az övé, hanem a valódi vagy vélt közösségé. És ez a gond nem lesz kisebb, sőt annál nagyobb attól, hogy maholnap gyermekei is vállukra veszik. Hát hogyan figyelne olvasóként az irodalomban, a versben is arra, amitől álmában vagy mámorában sem tud megszabadulni? A verstől is azt várja el, hogy ossza meg vele helyzetudatát! Mert a költészet, úgy véli, nemcsak az adott helyzetre, de a lehetőségekre utaló jelrendszer is: a kiutak kapuja, a távlatokra nyíló rés...

Illuzórikus igény ez, tudjuk. Mert meg tudja-e szüntetni a vers legalább egy pillanatra a tehetetlenségnek azt az érzését, amelybe minden szó és tett hatékonyságának korlátai zárnak? A versolvasói tapasztalat azt igazolja, hogy a költői helyzet belső koordinátái sohasem tudnak teljesen függetlenül a külső helyzet koordinátarendszerétől — legfeljebb csak utópia formájában. Egyedül a szituáció költői modellálásának lehetősége marad annak meghaladási távlatai nélkül. És vajon nem igazságtalanság olyan szót, „cselekvést“ várni el a verstől, amilyenre más műfajok vagy a közélet hivatásosai elvileg és gyakorlatilag egyaránt képtelenek? (Ámbár a költészet valamikor képes volt ilyen csodákra!)

Nem mindegy persze, hogy a helyzetudat költői tárgyasítása hogyan történik, hogy egyáltalán költői-e; hogy a teher, amelyet a vers ezzel magára vesz, nem szünteti-e meg magát a verset; hogy a helyzet kimondásának tényével a költő nem kívánja-e kompenzálni esztétikai ismérvek hiányát. Mindezzel kapcsolatban szükségesnek látszik leszögezni, hogy a helyzetudat versérvényű modellálása az a szöveg, amelynek szerveződése a konnotációk és konnotatív viszonyok egyedi konfigurációját hozza létre, azaz autotelikus funkciója van, és nem csupán abból él, hogy az olvasó a vershelyzetet a maga helyzetére vonatkoztathatja. Az utóbbi ismerv ugyanis mindenfajta irodalmi szövegre érvényes a vezércikktől a riportig, és az a

szöveg, amely csak ezt az egy jelentéslehetőséget hordozza, az irodalom gyűjtőfogalmába már beletartozhatik, de még nem vers. A befogadó ilyenkor, felismervén a helyzetek analógiáját, egyetlen tudati művelettel — egyszeri síkváltással — a szövegszintről a valóság szintre kapcsolhat át, s a dekódolás máris megtörtént. A vers azonban nem enged ilyen könnyen átlátni önmagán: átlátszatlansága belső képi, motivikus jelentéskapcsolatoknak, ritmikai-zenei strukturáltságának következménye, s művészi jelentésének dekódolása a szöveg mentén történő (horizontális) síkváltások sorozatát feltételezi. A vers tehát mindenekelelt önmagára mint szövegre hívja föl a figyelmet, s ez a tulajdonsága élteti akkor is, mikor az aktuális helyzet, amire vonatkozatható lehet, már megszűnt. Következésképpen nincs értelme versként beszélni arról a szövegről, amely egy helyzet tudat akármilyen meglepő és őszinte, de nem-versi ismérvekkel bíró tárgyasítása.

Hogy Király László legújabb kötetében (*Az elfelejtett hadsereg*. Bukarest, 1978.) az esztétikumon és műnemen belül maradva tárgyasít egy helyzet tudatot, azért szükséges megállapítani, mert van, aki ama permanens gond miatt hajlamos versek helyett a bennük kifejeződő helyzet tudatot üdvözölni, megfedkezvén arról, hogy a költészet minősége nem olyan tartalmaktól függ, amelyek ideológiai szövegben, szociográfiai vagy pszichológiai tanulmányban sokkal jobban kifejeződnek. A tárgyasítás módja pedig változást mutat Király eddigi költészetéhez képest: itt nyoma sincs annak a heroizáló árnyalatnak, amelyet leginkább a „fagy” helyzetszimbóluma körébe tartozó, a helytállás mítoszává szerveződő eddigi versekkel szemléltethetnénk (lásd a Királyról szóló tanulmányt a *Találkozás az egyszerűvel* című kötetemben). Ha a deheroizálás nem is oly átütő erejű, de tulajdonképpen erről van szó: a versek nagy része veszteségek, letűnt remények, megalkuvások számbavétele, s ezt legtöbb esetben már az intonációból megérezzük, annyira félreismerhetetlenül elégikus e költemények hangneme. A szubjektum alapmagatartása olyan emlékezés, amelyben már nem a jelenné varázslás illúziója munkál, mint például a *Sétalovaglás* verseiben, hanem a veszteségek bizonyosságát átélő fájdalom. A megidézett konkrét személyek, rokonok és atyafiak alakja szimbolikussá válik: magát a széthullóban levő közösséget jelképezi, a falut, amelynek világa „nincs-világ”, s veszni hagyott értékek negatívjaként komorlik az emlékezetben: „Ki szedi össze a követ a földeken? / Ki javítja meg a beomló kutat? / Ki sulykol vígan a Küküllőben? / Ezt kérdezem — de nem válaszol senki.” A helyzet tragikuma nyugtalanító módon határozatlan, mert nem világos, hogy „hősei” sorsának alakulásában a külső kényszerűségek vagy a belső tehetetlenség lesz a döntő; a folyamat maga megfoghatatlan, annál nyomasztóbb viszont a „hangulata”: „Hallszik tompán a költő hangja / egy időtlen történelmi tragédiából, / mely van is, nincs is, történik is, nem is, / de hangulata leng lomha bivaly-éjen“ (*A hosszú költemény*). A keményen ökölbe szorított kéz, a fenséges áldozatvállalás póza nyilván nem adekvát ehhez a helyzet tudathoz: hamis lenne a régi mítosz arról a bizonyos helytállásról, van már ugyanis olyan nézőpont, „Ahonnan belátható / a nagy mozdulatlanság, / kényszer-csökönnyőség, / mely becuklja lelkünket / s elvadítja / lassan e tájat. // Valahol magasan, / ahonnan bölcs / rálátás nyílik a / szétzavart utakra, / melyeken behúzott nyakú / csüggedtségben / távolodnak a rokonaink...” (*Magasan*). A „behúzott nyakú csüggedtség”, a méltóság feladása, az árulások, a tehetetlenség ténye — ez az, amit a költő, önmagához is kegyetlenül, eddigi mítoszával szembeállít. Az értéktudat valóságának elkerülhetetlen végkifejlete ez a rezignáció, amellyel tudatosítja a tiszta moralitás erőtlenségét egy tett-üres térben: „Milyen nehéz, milyen halál felé nehezedő lett a test is a rászakadt illendő-kényszerű hallgatásban, a mindent belátó szótlanágban... Milyen nehezen szoktunk rá a támadó öröm helyett a pajzsos hallgatásra, a csöndre, Attila magasra tartott sovány csontujját látva mindörökké: *Légy fegyelmezett!*“ (*Picasso-vásznak az Ermitázsban*). Olykor az emberi értékek, sajátos minőségek ama védtelensége, kiszolgáltatottsága remeg verseiben, amelyről Radnóti utolsó költeményei jutnak eszünkbe, sőt még a klasszicizáló hangnem, a ritmus is erősíti ezt az impressziót. Az ugyancsak elégiába hajló *Vonatok* daktilikus kádenciája különösen emlékezetes ebből a szempontból: „Fázol-e, mond? Fázol, tudom, / a vér mintha áldozott volna a fáradtság-fagyban: / hallgat, bódultan áll, hó-hidegen, / nem melegíti a sápadó testet. / S recssen a csont is, a nagy kincs, / hajlani nem tud jó acélként, / végleg elmerevült, / szilánkja pattan inkább, / nem lesz már, ami volt, soha: büszkén hajló, / nevetőn pendülő győztes damaszkuszi fém.” A versek időszembesítő szerkezetében a múltba vesző értékek, a megidézésre, őrzésre érdemesek képviselik a pozitívumot, ám ezek nem feledtethetik az adott helyzet kiüttlanságát.

Az értékörző alapállás ciklikusan tér vissza irodalmunk történetében, s általában konzervatívnak nevezetik. Nos, Király kötetének egy része (különösen az *Ejféli-eső* című első rész) ilyen értelemben konzervatív, de hogy mennyire elégtelennek

érzi maga is ezt az alternatívát, azt a „remény“, a „hit“ meglehetősen kényszeredett, külsőleges vállalásával árulja el: „A mi időnk — mi belőlünk megmarad — / riasztó figyelmeztetés / eljövendő süket füleknek, / *vagyishát ezt reméljük.*“ (A régi órák — kiemelés tőlem — Gy. É.) A vigasznak szánt költemény (*Halljátok-e a dalt*) ugyancsak elégia, s benne a megváltás hite még illúzióknak is erőtlén: „és ott várjuk mind megilletődve, / lassú pálinkák között, / régi vastag pohárban / gyöngyöt vető pálinkák között, / *igen, hinni kell ebben, hogy ott várjuk mind / a Nem Tudjuk Kit, / akiért beseperve már a tűzhelyek, / s akit az ének minékünk megígért — —*“ (kiemelés tőlem — Gy. É.). A nyelv megtartó hatalma sem magától értetődő, hanem olyan, amiben hinni kell: „Ó, halljátok-e az éneket, szerettem, / a nyelvet, mely csoda mégis, és megmenthet / bennünket, *hinniük kell fegyvereiben.*“ E hit kényszerű volta teszi oly komorrá az *Anyanyelv*hez címzett ódáját is, mert nem is lehet más a tónus, ha az öntudat tisztában van azzal, hogy az érzelem (a hit) a ráció érvei nélkül együtt jár a kiszolgáltatottság állapotával.

Szükségszerűnek tűnik tehát, hogy e tarthatatlan illúziókkal leszámoljon. A kötet második részének kegyetlenül ironikus, groteszkbe átcsapó versei a szemlélet radikális változását tanúsítják (*Az áhitat percei, Az elfelejtett hadsereg, Janicsártemető, Bosch-album I—IV.*). A helyzet hatalmán való felülemelkedéshez elkerülhetetlen az ironikus kívülállás pozíciója, s ezzel együtt az önkritika. Ebből a szempontból a *Janicsártemető* keserű szatírája sokkal termékenyebb, mint a mártírium fölötti önsajnálát, az ún. helytállást heroizáló mítosz. Ez a leghitelesebb, az olvasó elfogultságára fittyet hányó, korántsem hízelgő helyzettudat: „Allahtól áldott, / aki ezt kitalálta. / *Profétaelme, fényes nagyság. / Jutalmat neki, a legnagyobbat! / ... / S a fiúknak címert! / Fegyvert / s címet / s címet. / Félholdat, / valami égi jelet. / Lófarkas zászlót — / megadni mindent. / Ólje mind a sajtját. / Ez jó — / s örökké él a birodalom.*“ Bosch ürügyén és belőle ihletetten szabadtja el Király azt a formát, amely e méltatlan helyzetek modellálásának olykor a legmegfelelőbb módja, a nevetségességnek és alantasságnak haragra korbácsoló viharát: a groteszket (*Bosch-album II.*). Ez a minőség azonban nem hatja még át teljesen magát a költői nyelvet is: gyakran inkább a megnevezés tartalma (Békaembermajom, Madárdísznökmester stb.), és nem a nyelvi leképezés módja hordozza a groteszket. A szemléleti változás radikalizálódása viszont nyelvi megújulást is sürget, az új magatartás más verstípusokba kívánczik. Király verskultúrája a hagyományosan kötött formától a klasszicizáló ritmikájú szabad versen át a drámai jambusig meggyőző fedezet ahhoz, hogy a továbbiakban egy formabontás forradalmát egyenesen elvárjuk tőle. Hogy ne szoruljon a helyzet megfogalmazásának konvencionális formáira: „Állunk, állunk, hallgatunk, / lóg, lóg nagy hajunk. / Vagy élünk, vagy meghalunk, / de csak állunk, hallgatunk. / Gyáva szentek, glóriánk / letépheti minden ág. / Tűzet nyeltünk, de meghalt / bennünk valahol a láng“ (*Henrik király*). Hogy valóban ébren tartsa azt a nyugtalanságot, amelyet a költészetnek élő lelkiismeretként elsősorban kell vállalnia; mert valóban „Nehéz versek nélkül. / Kinban az elme bevesz / keserű alató elméleteket.“

MÁTYÁS B. FERENC

KÖNYÖRGÉS

Ha eljön az idő, kegyelmezzetek.
Ezer év elég,
húsom eloszlik,
emlékem elég,
s mit szellememből megment a nyomda
földben porló csontjaimat nyomja...

Könyörgöm, akkor kegyelmezzetek!
Utolsó létezésem ne legyen lelet,
ha elanyátlanodva
kikaparjátok gyökereiteket.

Csontjaimat vessétek vissza,
töltsétek színültig az árkot,
hisz szuvas-csont állapotomban
nem vállalhatok apaságot.

S ha a kör mégis megkívánja,
könyörgöm másutt ássatok a mába,
sújtson bár a jövő legszörnyűbb átka,
mi születni fog időben-térben.
Kegyelmezzetek meg legalább a
mélyben...